

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՊԱՇՏՊԱՆ ՀԱՅ ԿԱՆԱՅՔ

Ա Ձ Ի Ձ

Ապրել է 15-րդ դարի առաջին կեսում Միջագետքում, Ամիդում:

15-րդ դարի սկզբներին Ամիդը կռվախնձոր էր դարձել շրջակա մուսուլմանական իշխանությունների միջև և ձեռքից ձեռք էր անցնում, ավերվում: Տուժում էին հատկապես քրիստոնյաները, քաղաքում ապրող հայերը:

1431 թվականին մի նոր խորշակ անցավ քաղաքի վրայով: Ժամանակակից գրիչն այսպես է նկարագրում կոտորածը. «առաել ևս բարկությունն Աստուծոյ տեղեաց յԱմիդ մայրաքաղաքի և իսպառ կոտորեաց վամենեսեան առհասարակ»: Գրիչը հայտնում է, որ կոտորվել է 6000 տղամարդ, իսկ կանանց, երեխաների թիվն անհամար է:

Ահա այս 1431 թվականի մահտարածամին Կոհ է գնում քաղաքի հայ ընտանիքներից մեկը: Չոհվում են Վահրամ երեցը, նրա որդի Կարապետը, թոռներ Հովհաննեսը, Հիսեն, Սադաթը, եղբայրներ Աբրահամը, Մուսեսը, եղբորորդիներ Հորդանանը, Վասիլը, Սարգիսը, բարեկամուհի Մարիամը:

Մահտարածամից փրկվում է միայն Վահրամ երեցի կինը՝ մահդասի Ազիզը, որ «ծեր անձամբ մնաց իբրև Կրու յաւերակի միայնացեալ՝ լալագին աջաք և խոցեալ սըրտի, անմխիթար յամենայն կողմանց, վերջացեալ ի Կառակաց և յազգականաց»:¹⁵²

Դժբախտ մայրը հոգու մեծ վեհությամբ

կարողացել է ապրել և անգամ իր կորած գերդաստանի հիշատակը հավերժացնել: 1431 թվականին նա գրիչ Գրիգորին պատվիրում է մի շքեղ Ավետարան ընդօրինակել: Գրիգորը կատարում է տարաբախտ կնոջ խնդրանքը: Ավետարանը բավական մեծ և սովորածավալ հատոր է, գրվել է 311 մեծադիր թերթերի վրա, երկայուն բոլորգրով: Ձեռագիրը ծաղկել է Աբրահամը: Նա նկարել է 14 տերունական մանրանկար, 10 խորան, տասնյակ լուսանցապարդեր, գլխագրեր: Մանրանկարչական աշխատանքն ավարտելուց հետո Աբրահամն ինքն էլ կապմել է Ավետարանը: Կապմի Ա փեղկին ամրացված են արծաթյա յոթ խաչեր, որոնցից երկուսը ականակոտ են:

Ձեռագրի 8ա էջում Աբրահամը կանգնած դիրքով նկարել է Ազիզ մահդասու վաղամեռիկ թոռներին՝ Հովհաննեսին և Հիսենին: Խիստ ուշագրավ են պատանիների հագուստներն ու գլխարկները:

Ազիզ մահդասին Ավետարանը նվիրել է Ամիդի Թորոս Կորավարի և Մարիամ Աստվածածնի եկեղեցուն և հետագա սերունդներից խնդրել է, որ ոչ մեկը չփորձի «հեռացուցանել Կսուրբ Աւետարանս ի դրանէ սոբայ»:

Շուրջ մեկուկես դար անց, 1595 և 1616 թվականներին, ձեռագրի 309ա և բ էջերում ավելացվել են նոր հիշատակագրություններ:

1616 թվականին Բարսեղ վարդապետը գրել է. «Յիշատակ է Սուրբ Աւետարանս Աթխայ Սուրբ Առաքելոցն՝ Ս. Թորոսի առնելոյն ի վեր: Յիշատակ է Սուրբ Առաքելոցն և ես՝ մորցի Բարսեղ վարդապետս ի թվականին ՌԿԵ (1616) դրի Բ (2) տարուեն ամանաթ.

¹⁵² Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 403:

ի դասմակին կրկին դառնայ ի վանքն. բաւ է»¹⁵³:

Ազիլ մահդասու սերունդը չապրեց, չըտեսավ հաջորդ դարերը, բայց և անհետ ու անհիշատակ չմնաց պատմության ծալքերում: Այդ սերունդն ապրում ու հարատևում է, Ազիլ մահդասու: Ավետարանը սերունդներին ներկայանում է որպես դարեր առաջ նահատակված այդ գերդաստանը:

Չեռագիրն այժմ պահվում է Երևանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Խ Ո Ւ Թ Լ Ի Կ

Ապրել է 15-րդ դարի կեսերին Գեղարքունիքում, ամուսինն է Լիպարիտը:

1451 թվականին ամուսինները՝ Խութիկն ու Լիպարիտը, Մարտունու շրջանի Վարդենիկ գյուղում մեծ խաչքար են կանգնեցրել իրենց վաղամեռիկ որդու՝ Սևանա լուծում խեղդված Ստեփանոս քահանայի հիշատակին:

Խաչքարի քիվին, շրջանակների և ներքին հատվածում փորագրված է. «Կամօ [ք]ն Աստուծոյ, ես՝ Լիպարիտ, ամուսին իմ Խութիկ, կանգնեցաք գտորք խաչս փրկութիւն հոգոց մերոց եւ որդոյ մեր ըՍտեփանոս քահանայի, որ երիտասարդ ամօք, ուժ ընդ սկա մարմնով ի Ծովամէջն ընկղմեցօ՝ սուգ եթող անմխիթարք մինչի օրս հաւիտեան: Յիշեցէք: Թվին Ջ (1451)»:¹⁵⁴

Խաչը ագուցված է Ս. Աստվածածին եկեղեցու բեմի ճակատին:

Նույն թվականին ամուսինները ևս մեկ մեծ խաչքար են պատվիրել Ստեփանոսի հիշատակին: Երկրորդ խաչքարի արձանագրության մեջ Ստեփանոսի մահվան պատճառը չի նշված: Խաչքարի ճակատին և շրջանակներին փորագրված է. «Աստուծով ես՝ Լիպարիտս, ամուսին իմ Խութիկս, կանգնեցաք գտորք խաչս որդոյ մեր Ստեփանոս քահանո: Յիշեցէք ի Քրիստոս»: Այս խաչքարը ևս ագուցված է Ս. Աստվածածին եկեղեցու բեմի ճակատին:

Հավանաբար ամուսինները սկզբում պատրաստել են տվել երկրորդ խաչքարը, բայց մտածելով, որ դրա փորագրված արձանագրությունից պարզ չի դառնա իրենց որդու մահվան պատճառը, պատվիրել են երկրորդ խաչքարը, որտեղ արդեն հանգամանորեն նշված է վաղամեռիկ Ստեփանոս քահանայի մահվան պատճառը:

Խ Ո Ն Ծ Ա Տ

Ապրել է 15-րդ դարի կեսերին Գեղարքունիքում, ամուսինն է մելիք Թանկրիդուն, հայրը՝ մելիք Խուտայբախը:

1466 թվականին մելիք Թանկրիդուն Մարտունու շրջանի Ծովինար գյուղում, եկեղեցու հյուսիսային կողմում, մեծ և գեղաքանդակ խաչքար է կանգնեցրել Խոնծատի հոգու փրկության համար:

Խաչքարի քիվին և ստորին մասում փորագրված է. «Ես՝ մելիք Թանկրիդուս, կանկնեցի սուրբ խաչս ի փրկութիւն հոգոյ պարոն Խոնծատին, որ է ամուսին իմ եւ դուստր մելիք Խուտայբախը: Թվականիս ՋԼԵ (1466)»:¹⁵⁵

Խոնծատի խաչքարը կանգնած է նույն պատվանդանի վրա, որտեղ դեռևս 1451 թվականին իր հոգու փրկության համար խաչքար է կանգնեցրել ինքը՝ մելիք Թանկրիդուն:

Է Մ Ի Ն Խ Ա Թ Ո Ւ Ն

Ապրել է 15-րդ դարի երկրորդ կեսում, ամուսինն է Հովհաննեսը:

1471 թվականին Էմին խաթունի որդին՝ Ստեփանոս մահդասին, Հավուց Թառի եկեղեցում, մոր խնդրանքով ու միջոցներով, Ավետարան է ընդօրինակել ու ծաղկել: Ավետարանը գրված է միջին մեծության 337 թղթե թերթերի վրա, երկայուն բոլորգրով: Ավետարանիչների չորս մանրանկարներից բացի Ստեփանոսը նկարել է 10 խորաններ: Բավական հաջող են կատարված լուսանցավորերը: Ավետարանի կապմի տակ որպես պահպանակ օգտագործվել են ուղղաճիծ երկաթագրով մագաղաթե երկու թերթեր:

Ստեփանոս գրչի հիշատակարանը գրված է 336ա էջում: Նա գրում է, որ ձեռագիրը գրվել է «ի վշտաշատ ժամանակի, յորում նեղեալք յանարինաց և յանիրաւ պահանջողաց, որ և ալզս մեր Հայոց տառապեալ էին և կեղեքէին»:¹⁵⁶

Ձեռագրի վերջում թողած հիշատակարանում Ստեփանոս գրիչը հետագա սերունդներից խնդրում է իր մյուս մերձավորների հետ հիշել նաև որդուն՝ Հովհաննես արքեպիսկոպոսին: Նույն 1471 թվականին Ստեփանոս գրչի ընդօրինակած ու նկարազարդած մեկ այլ Ավետարանի հիշատակարանից իմացվում

¹⁵³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Ա, էջ 580:

¹⁵⁴ Դիվան հայ վիմագրության, հ. 4, էջ 156:

¹⁵⁵ Դիվան հայ վիմագրության, հ. 4, էջ 254:

¹⁵⁶ ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 314:

է, որ Հովհաննէս արեղան նույնպէս պատկերել է գրչութեամբ:¹⁵⁷

Էմին խաթունի Ավետարանը ևս կիսել է իր ժողովրդի դառն ճակատագիրը: Այն մնացել է կրակի բոցերում և վերին մասը կիսով չափ այրվել է: Դարեր անց վիրավոր Ավետարանը տարագիր հայի ձեռքով հասել է Վրաստան ու հայտնվել Վրացական ՍՍՀ կենտրոնական պատմական արխիվում և, վերջապէս, 1960-ական թվականների սկզբին վերջնականապէս հանգրվանել է Երեւանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում 10154 թվահամարի տակ:

Խ Ո Ն Տ Ք Ա Ր

Ապրել է 15-րդ դարի վերջերին, ամուսինն է Ղարիպշան:

Խոնտքարն ու Ղարիպշան մարմնավոր պավակ չեն ունեցել և որպէսզի մահից հետո հիշվեն, 1490 թվականին Խոնտքարը Խորոտկա վանքում գրիչ Ալեքսիանոսին պատվիրում է Ավետարան-հոգևորդի ընդօրինակել:

Գրիչը կատարում է Խոնտքարի պատվերը, կարճ ժամանակում ավարտում է Ավետարանի ընդօրինակությունը:

Ավետարանը գրված է միջին մեծության 324 թղթե թերթերի վրա, նկարազարդ է: Կազմի տակ որպէս պահպանակ օգտագործվել են ուղղագիծ երկաթագործ 4 մագաղաթե թերթեր, իսկ որպէս աստառ՝ դրոշմապարդ կտավ: Կազմի Ա փեղկի վրա ամրացված է խաչ:

Ձեռագրի 319բ և 320ա էջերում գրիչը շարքերել է Ավետարանի գրվելու հանգամանքները: Վերջում նա հետագա սերունդներին ուղղելով խոսքը գրել է. «աղաչեմ պամենեսեան, որք հանդիպիք տեսութեան սորա, սխալութեան և խոշորութեան գրոցս թողութիւն շնորհեցէք պանարժան գրչիս»:¹⁵⁸

Խոնտքարի Ավետարան-հոգեպալակը անցել է դարերի երկար ճանապարհ: Փոքր Ըահ Աբասի օրոք, 1647 թվականին, ձեռագիրը Սոթք գավառում նորոգվել է: Շուրջ 80 տարի անց Ավետարան-հոգեպալակը դարձել է «խաչինու երկրի տէր» Թարխան յուպբաշու սեփականությունը:

Այժմ Խոնտքարի Ավետարան-հոգեպալակը գտնվում է Երևանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

¹⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 315: Ստեփանոս գրչի երկրորդ Ավետարանը Ս. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվում է 215 թվահամարի տակ:

¹⁵⁸ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 161:

Վ Ա Ն Ա Ն

Ապրել է 15-րդ դարի վերջերին Գեղարքունիքում:

1495 թվականին Վախախի որդին՝ Ստեփանոս քահանան, ներկայիս Մարտունու շրջանի Վարդենիկ գոտի տարածքում, Իջևանավանքի գերեզմանոցում, մոր հիշատակին խաչքար է կանգնեցրել:

Խաչքարը բավականին մեծ է, անպաճույճ: Մեծ խաչի թևամիջի տարածությունում քանդակված են ավելի փոքր չափի չորս խաչեր:

Ստեփանոս քահանայի արձանագրությունը փորագրված է խաչքարի շրջանակներին: Ահա այն. «Ես՝ տէր ըՍտեփանոս կանկնեցի վխաչ ի փրկութիւն հոգոյ մար իմոյ պարոն Վախախին: Թվիս ԶԽԴ (1495)»:¹⁵⁹

Վախախի խաչքարի կողքին կանգնեցված է մեկ ուրիշ խաչքար, որի քիվին փորագրված է միայն թվականը՝ ԶԽԱ (1492): Հավանաբար այդ խաչքարը ևս վերաբերել է նույն ընտանիքին:

Խ Ա Բ Ի Պ

Ապրել է 15-րդ դարի վերջին Աղբակի Երընկանի գյուղում, ծնողներն են Ստեփանոսը և Ոսկին, ամուսինը՝ Ատունը:

1499 թվականին Խաբիպ խաթունը և Ատունը Երընկան գյուղում գրիչ Մարգարային Ավետարան են պատվիրում: Ու թեև ժամանակները դառն ու դժվարին էին և, ինչպես նշված է ձեռագրի 278ա էջում, «պզկ մարաց աւերեցին և քանդեցին ՎՅՇՆատ, ՎՍԱլմաստ, ՎԱխբակ, ՎԿան, և ՎՈստան, և ՎԱխթամար», գրիչ Մարգարեն կատարում է պատվերը:

Ավետարանի համար օգտագործվել է 279 թերթ թուղթ: Ձեռագիրը միջին մեծության է (18×13 սմ), գրված է երկայուն, գեղեցիկ բոլորգործ: Բացի ավետարանիչների պատկերներից ձեռագրում կան 13 տերունական մանրանկարներ և 10 խորաններ:

Ձեռագրի գրիչը հետագա սերունդներին խնդրում է առավելա հիշել Խաբիպ խաթունին, քանի որ հիմնականում նրա խնդրանքով է ընդօրինակվել Ավետարանը:¹⁶⁰

Խաբիպ խաթունի պատվիրած Ավետարանն անցել է դարերի արհավիրքների միջով ու այժմ պահվում է Երևանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

¹⁵⁹ Դիվան հայ վիմագրության, հ. 4, էջ 151:

¹⁶⁰ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Գ, էջ 278:

ՆԱՐԻՆԳՅՈՒՆ

Ապրել է 16-րդ դարի կեսերին, Գեղարքունիքում, ամուսինն է Թադևոսը:

1551 թվականին ներկայիս Մարտունու շրջանի Երանոս գյուղի սահմանում գտնվող Ղուռու խարաբա կոչվող գյուղատեղում Թադևոսի և Նարինգյուլի որդին՝ Ավանը, խաչքար է կանգնեցրել ծնողների հիշատակին:

Խաչքարը գտնվում է ավերակ եկեղեցու արևմտյան կողմում: Խաչքարի երեսին փորագրված է. «Ես՝ Աանս, կանգնեցա վիաչս ի փրկութիւն հարն իմոյ Թաթեոսին եւ մարն Նարինգիւլին: Թվին Ռ (1551)»:¹⁶¹

ՔԱՐԱՄ ԽԱԹՈՒՆ

Ապրել է 16-րդ դարի կեսերին Գեղարքունիքում:

1555 թվականին Մարտունու շրջանի Գեղահովիտ գյուղում, եկեղեցու մոտ գտնվող գերեզմանատան եզրին, ոչ մեծ խաչքար է կանգնեցվել Քարամ խաթունի հիշատակին: Խաչքարի ճակատին փորագրված է. «Սուրբ խաչս բարեխաւս Քարամ խաթունին: Թվին Ռ-Դ (1555)»:¹⁶²

ԽԱԹՈՒՆ

Ապրել է 16-րդ դարի կեսերին Գեղարքունի գավառում:

1557 թվականին Խաթունը Վարդենիսի շրջանի Դաջքենդ գյուղի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու բակում կանգնեցրել է միջին մեծության քանդակավարդ խաչքար:

Խաչքարի ճակատին և շրջանակներին փորագրված է. «Ես՝ Խաթունս, կանգնեցի խաչս բարեխաւս առ Աստուած Ղարայգյուղի: Թվին Ռ-Զ (1557)»:¹⁶³

Դժվար է ասել, թե արձանագրության մեջ հիշատակված Ղարայգյուղը ինչ կապ ունի Խաթունի հետ՝ հա՞յրն է, ամուսի՞նը, եղբայրը, թե՞ որդին:

ԽԱՆԲԵԿ

Ապրել է 16-րդ դարի վերջին և 17-րդ դարի սկզբներին Գեղարքունիքում:

Խանբեկի որդին է Մարտունու շրջանի Չորագյուղ (ինում՝ Շողգա կամ Շաղուագա) գյուղի արևելյան եզրին գտնվող Մասրուց անապատի առաջնորդ Դավիթ եպիսկոպոսը: 1611 թվականին Դավիթ եպիսկոպոսը նորոգել է Մասրուց անապատը և այդ մասին

արձանագրություն է փորագրել եկեղեցու զմբեթի, ինչպես նաև արևելյան պատի վրա: Նույն արձանագրությունը փորագրվել է նաև նույն թվականին պատրաստված մեծ ու գեղաքանդակ խաչքարի վրա:

Դավիթ եպիսկոպոսը մի խաչքար էլ պատվիրել է մոր հիշատակին: Խաչքարը փոքր է, բայց արտակարգ զարդանախշված: Խաչքարի քիվին փորագրված է. «Ես՝ Դավիթ եպիսկոպոս [կանգնեցի] խաչս մառ իմ Խանբեկին»:¹⁶⁴

Ականավոր վիմագրագետ Սեդրակ Բարխուդյանը գտնում է, որ Խանբեկի խաչքարը ևս պատրաստվել է 17-րդ դարի 10-ական թվականներին:

ԱՃԵՓԽԱՆ

Ապրել է 17-րդ դարի առաջին կեսում հավանաբար Էջմիածնում, ամուսինն է Աստվածատուրը:

Փիլիպոս կաթողիկոսի գահակալության տարիներին, 1632—1655 թվականների միջև, Աճեփխանի միջոցներով մի արտակարգ գեղեցիկ ու շքեղ ուրար է պատրաստվել ու նվիրվել կաթողիկոսին:

Ուրարը պատրաստված է կարմիր մետաքսից: Ուրարի ամբողջ երկարությամբ, վերից վար, երկու շարքով, գործված են ութ մարդկային պատկերներ, որոնց գլխի լուսապսակները և կամարները մարգարտաջար են:

Աճեփխանի արձանագրության առաջին տողը ուրարի վերին մասում է, երկրորդը՝ ներքևում: Արձանագրությունը սկսվում է ներքևից. «Յիշատակ է ուրարս Աճեփխանին եւ ծնողացն Փերիխանին, կենակցին Աստուածատրին եւ որդոյն Էրեմիային. ի վայելմն Փիլիպոս կաթողիկոսին»:¹⁶⁵

Աճեփխանի պատվիրած ուրարն այժմ պահվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում:

ԽԱՍՄԵԼԻՔ

Ապրել է 17-րդ դարի առաջին կեսում Գեղարքունիքում:

1652 թվականին Խասմելիքի որդին՝ Սարուխանը, Մարտունու շրջանի Գեղահովիտ գյուղում, գերեզմանատան հարավային մասում, մեծ և գեղաքանդակ խաչքար է կանգնեցրել մոր հիշատակին:

Խաչքարի ճակատին և ներքևի մասում

¹⁶¹ Դիվան հայ վիմագրության, հ. 4, էջ 115:

¹⁶² Դիվան հայ վիմագրության, հ. 4, էջ 217:

¹⁶³ Դիվան հայ վիմագրության, հ. 4, էջ 320:

¹⁶⁴ Դիվան հայ վիմագրության, հ. 4, էջ 250:

¹⁶⁵ Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, էջ 92:

փորագրված է. «Ես՝ Սարուխանս, կանկնեցի խաչս բարեխառս մօրն իմոյ Խասմելիքին: Թվին ՌՃԱ (1652)»:¹⁶⁶

ՄԱՐԻԱՄ

Ապրել է 17-րդ դարի երկրորդ կեսում Նոր Նախիջևանում, ամուսինն է քահանա Սարգիսը:

1699 թվականին Մարիամը մահացել է և նրա հիշատակին սպիտակ մարմարից խաչքար է պատրաստվել:

Խաչքարի վրա փորագրված է. «Բարեխօս է Սուրբ նշանս տեր Սարգսին կողագրցին Մարիամին եւ երից զառակաց հոգոյն: Թվին ՌՃՆԸ (1699)»:¹⁶⁷

Դարեր անց հայ ժողովրդի այս փոքրիկ վկան հայրենադարձվել է մայր երկիր և առհավետ հաստատվել Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում:

ԽՈՐԻՇԱՆ

Ապրել է 18-րդ դարի կեսերին: Ձբաղվել է ձեռագործով, իրեն անվանել նկարիչ: Նրա ստեղծագործություններից մեկը՝ արտակարգ գեղեցիկ եկեղեցական խույրը, պահպանվել ու հասել է մեր օրերը:

Խույրը պատրաստված է կարմիր մետաքսից, գործված է կլապիտոնով ու ոսկեթելով, ընդելույված է կարմիր, կանաչ, կապույտ քարերով ու մարգարիտներով: Խույրի մի կողմում պատկերված է սուրբ կույսի Ավետման, մյուս կողմում՝ Խաչելության տեսարանները: Խույրը պատրաստվել է Հակոբ վարդապետի համար:

Խորիշան-նկարողի արձանագրությունը գործված է խույրի երեսին. «Ի վաելումն Յակոբ վարդապետին: Նկարող Խորիշանին: Թվին ՌՄԴ (1755)»:¹⁶⁸

Խորիշան նկարողի արձանագրությունը խույրն այժմ պահվում է Հայաստանի պետական թանգարանում:

ԹԱԳՈՒՀԻ

Ապրել է 19-րդ դարի սկզբներին:

1819 թվականին Թագուհին և իր դուստրը՝ Մարիամը, ուրար են պատվիրել և նվիրել Էջմիածնի միաբան Թովմաս վարդապետին:

Ուրարը պատրաստված է կարմիր մե-

տաքսից, վրան ոսկեթելով գործված են հըրեշտականների գլուխներ: Շրջանակը խաչաձև վարդերով է ձևավորված:

Թագուհի Առաքելյանի արձանագրությունը գործված է ուրարի ներքևի մասում. «Ուրարս ի վայելումն սրբոյ Էջմիածնի միաբան սրբապան Թովմաս վարդապետին: 1819: Առաքելան Թագուհի, աղախինս Աստուծոյ եւ փոքրիկ օրիորդն իմ Մարիամըն ընծաեցաք»:¹⁶⁹

Թագուհի Առաքելյանի պատվիրած ուրարը սկզբնապես գտնվել է Էջմիածնի Մայր տաճարի թանգարանում: Այժմ պահվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում:

ՌՈՒՍՈՒԴԱՆ

Ապրել է 12-րդ դարի երկրորդ կեսում, հայրն է Լոռու Կյուրիկե Բ (1145—1185) թագավորը, ամուսինը՝ վրացի իշխան, վրացական պոքթի ամիրսպասալար Իվանե Օրբելյանը:

Իվանեն Վրաստանի ամենանշանավոր իշխանական տոհմերից մեկի՝ Օրբելյանների ընտանիքից էր, Սմբատի որդին: Հետաքրքրական է, որ այս տոհմի ավանդապուրոցը ևս, ինչպես մեր Մամիկոնյաններին, Օրբելյաններին համարում է ձենաստանից փախած ձենբակուր թագավորի ազգական, ձենացի: Քննելով այս անդերսը, պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը կարծիք է հայտնել, որ Մամիկոնյան և Օրբելյան տոհմերի նախնիները ազգակից են:¹⁷⁰

12-րդ դարի սկզբներից սկսած Օրբելյանները խնամիական կապերի մեջ են մտնում Լոռու Բագրատունի թագավորների հետ, անգամ ժառանգում են նրանց տոհմական Սմբատ անունը: Բագրատունիների հետ հաստատած խնամիական կապերի շնորհիվ Օրբելյանները 12-րդ դարի երկրորդ կեսում սեփականում են Կյուրիկյան թագավորներին պատկանած հողերը:

Իվանե ամիրսպասալարի և Ռուսուդանի ամուսնությունը տեղի է ունեցել 12-րդ դարի 40-ական թվականներին, քանի որ դարի 70-ական թվականներին նրանք հասուն աղջիկ ունեին և ամուսնացրել էին Դավիթ Գ թագավորի փոքր որդու՝ Դեմետրեի հետ:

1174 թվականին վրացական պոքթերը շարժվեցին Հայաստան և գրավեցին Անի քաղաքը: Այն հանձնվեց Իվանե Օրբելյանին,

¹⁶⁶ Դիվան հայ վիմագրության, հ. 4, էջ 220:

¹⁶⁷ Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, էջ 56:

¹⁶⁸ Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, էջ 101:

¹⁶⁹ Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ, էջ 117:

¹⁷⁰ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, էջ 404.

որը նկատի ունենալով բարեկամությունը Բագրատունիների հետ իրեն համարում է Լոռու, Շիրակի հողերի ժառանգորդը:

Ռուստյանը և Իվանեն իրենց ստացած հողերում Լոռիում և Շիրակում, շինարարական մեծ ծավալի աշխատանքներ են կատարում, կառուցում են նոր եկեղեցիներ, նորոգում են հները, մեծամեծ նվերներ տալիս եկեղեցիներին: Ամուսինների ժամանակակից գրչագիր մատյաններից մեկի հիշատակարանում ասվում է. «քանզի ամենայն տեղի որ ի նախնեացն սորա (Ռուստյանի—Վ. Պ.) շինեալ էին և նուազեալ յետոյ, ի սորա ատուրս պայծառանային և նորոգեին վերստին. եթէ ի մերում գաւառիս (Չորագետում—Վ. Պ.) և եթէ ի գաւառն Անոյ սեփական քաղաքին իւրեանց, և ի նոյն իսկ յԱնի, և եթէ ի գաւառն Դընայ: Քանզի յամենայն տեղի իշխանություն և երկիւղն մեծի սպասալարին Իանէի՝ առն սորա հասանէր և սա ջանայր զի վիր նախնեացն շինեալ եկեղեցիսն պայծառացուցէ»:¹⁷¹

Հիշատակարանից պարզ երևում է, որ Ռուստյանը, ստանալով հայրական հողերի մի մասը և Անին, շինարարական աշխատանքներ է կատարել, ծավալել մշակութանապատ գործունեություն:

1177—1178 թվականներին Վրաստանում տեղի ունեցավ զահակալական մեծ խռովություն: Դավիթ Գ թագավորի մահից հետո զահը նրա որդու՝ Դեմետրեի՝ Իվանե Օրբելյանի փեսայի փոխարեն տիրել էր եղբայրը՝ Գեորգի Գ-ն: Երբ Դեմետրեն հասավ չափահասության, վրաց մեծ իշխանները Իվանե Օրբելյանի գլխավորությամբ խռովություն բարձրացրին՝ կամենալով թագավոր դարձնել Դեմետրեին: Ապստամբության ընթացքում Իվանե Օրբելյանին հարած իշխաններից Սարգիս Չաքարյանը, Գրիգոր Ապիրատյանը խոհեմաբար հեռացան Իվանեից և միացան Գեորգի Գ-ին: Ապստամբները հյուծվեցին, թուլացան և, ի վերջո, պարտվեցին ու հանձնվեցին Գեորգի Գ-ի ողորմածությանը:

Այս խռովության պատճառով, Գեորգի Գ-ի հրամանով, Դեմետրեին և Իվանե Օրբելյանին կտրացրեցին, Օրբելյաններից ետ վերցրեցին նրանց ստացած տիրույթներն ու հարստությունները: Օրբելյանների տոհմը գլխովին ոչնչացվեց:¹⁷² Այդ պատժից փրկվեցին միայն Իվանեի եղբայր Լիպարիտը և իր որդիներ Ելիկում ու Իվանեն:

Հավանաբար այդ կտորածին զոհ է դարձել նաև Ռուստյան իշխանուհին:

ԽՈՐԻՇԱԿ

Սարգիս ամիրսպասալարի դուստրն է, Չաքարե և Իվանե Չաքարյանների քույրը: Ամուսինն է Խաչենի Վախտանգ-Տանգիլ իշխանը:

Խորիշահը և Վախտանգը ամուսնացել են 12-րդ դարի վերջին, քանի որ 1202 թվականին նրանք արդեն մահացած զավակ ունենին, որի գերեզմանին կանգնեցված խաչքարի վրա փորագրված է. «Ես՝ Վախտանգ, որդի Հասանա կանգնեցի վխաչս ի տապանի որդո իմոյ: Աղաթս յիշեցէք: Թվին ՌՄԱ (1202)»:¹⁷³

Դարասկզբին Վախտանգը և Խորիշահը պատվիրել են մի շքեղ Ավետարան, որը հետագայում դարձել է խոխիսաբերդցիների տոհմական սեփականությունը: Պատմաբան Բագրատ Ուլուբաբյանը պարզել է, որ ձեռագիրը ընդօրինակվել է 1212 թվականին ի պատիվ Խորիշահի իշխանուհու կառուցած Մեծառանից եկեղեցու: Ավետարանը գրել և ծաղկել է Թորոսը: Ձեռագրի համար օգտագործվել է 311 մագաղաթյա թերթ (որոշ թերթեր պակասում են): Գրված է երկայուն բոլորագիծ երկաթագրով: Կիսախորաններից ու լուսանցավարդերից բացի Թորոսը նկարել է տերունական մեկ պատկեր և տասը խորան: Այս հրաշագեղ Ավետարանն այժմ պահվում է Երևանի Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Ձեռագրի 208ա էջի հիշատակարանում կարդում ենք. «Հրամանաւ և ծախիւք բարեսէր ու աստուածաճաճոյ առն Վախտանգա՝ որդւոյ Հասանա՝ որդւոյ Վախտանգա և քրիստոսասէր ամուսնոյ նորա Խորիշահի՝ դուստր մեծ սպարապետին Սարգսի: Արդ ես Վախտանգ և լծակից իմ Խորիշահ... ծնաք երիս ուստերս և երիս դստերս ժառանկ մարմնատր և յիշատակ հոգևոր: Այս առաւել նախանձախնդիր եղեալ՝ բազում փափագանաւք և յաւժարութեամբ սրտիս մերոց շինեցաք վեկեղեցին և երևելի սպասիւք պարդարեալ ներքոյ և արտաքոյ և հաստահեղուն հարինուածովք»:¹⁷⁴ Ավետարանի 9բ թերթի կապույտ ֆոնի վրա ոսկյա խոշոր տառերով գրված է. «Քրիստոս Աստուած, յորժամ գաս հայրական փառաք, վխորիշահ եւ Վախտանգ ընդ սուրբս քո դասեա, ամեն»:

Մեծառանից եկեղեցու կառուցման պատիվն ամբողջովին պատկանում է Խորիշահի իշխանուհուն: Եկեղեցու որմին Խորիշահը փորագրել է տվել. «... վերստին շինեցի վե-

¹⁷¹ Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 382:

¹⁷² Ստեփանոս Օրբելյան, գլ. ԿԵ, էջ 284—286:

¹⁷³ Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը, էջ 141:

¹⁷⁴ Գաբելին կաթողիկոս Յովսեփեան, Յիշատակաբանք ձեռագրաց, Կ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 761:

կեղեցին Մեծառանից և փրկություն հոգոց իմոյ, ի բարեխառն պատկազ իմոց... պժախտանգ եւ պիս յաղաթս յիշեցէք»¹⁷⁵

Եկեղեցու կառուցումից երկու տարի անց, 1214 թվականին, Վախտանգ իշխանը մահանում է: Իշխանությունը անցնում է Վախտանգ իշխանի ավագ որդուն՝ Հասան-Ջալալին: Մայրը գործակցում է որդուն: Նա ամուսնացնում է որդիներին՝ Հասան-Ջալալին, Ջաքարեին և Իվանեին: 1216 թվականից Խորիշահը մասնակցում է Հասան-Ջալալի սկսած Գանձասարի վանքի կառուցմանը: Երբ շինարարներն արդեն հասել էին արևելյան պատուհանին, Խորիշահը երրորդ անգամ ձգնելու է գնում Երուսաղեմ: Պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «և պան բալումս անդ կացեալ մեծաւ ձգնութեամբ՝ պարմացուցանէր պամենայն գոյս իւր՝ զոր ունէր, յաղքատս և ի կարօտեալս՝ նման Հեղինէի, կնոջն Աբգարու, և ինքն ձեռագործաւ իւրով կերակրէր»¹⁷⁶ Պատմիչը հաղորդում է, որ Երուսաղեմում էլ Խորիշահը մահացել ու թաղվել է:

Խորիշահ իշխանուհու մահը տեղի է ունեցել մինչև 1240 թվականը: Գանձասարի եկեղեցու 1240 թվականի շինարարական մեծ արձանագրության մեջ Հասան-Ջալալը հայտնում է մոր մահը. «Եւ ի խիել լուսամտին արեւելից մայրն իմ կրանաւորեալ չոգաւ յԵրուսաղեմ երրորդ անգամ եւ անդէն ի դրան Հարութեան խարապնապգեաց ձգնութեամբ, բալմամեալ ժուժկալութեամբ հանգեաւ ի Քրիստոս լուսո վկայութեամբ եւ անդէն պահեցաւ»¹⁷⁷

ԱՎԱԳ ՏԻԿԻՆ

Գորկանի դուստր Ավագ Տիկինը 1207 թվականին միաբանել է Արջոռաշի (Ալաջա) եկեղեցուն և ծնողներից ստացած օժիտ ձիթհանը նվիրել է եկեղեցուն:

Ավագ Տիկինը եկեղեցու պատին փորագրել է տվել. «Ողորմութեամբն Աստուծոյ, ես՝ Աւագ Տիկին, դուստր Գորկան, միաբանեցաւ սուրբ ուխտիս և պիմ հայրենի կես ակն ձիթհանքն, որ ի լիմ ծնողացն ի պսակի ներքն ինձ բաժինք էր հասել՝ ետու ի սուրբ Աստուածածինս»¹⁷⁸:

ՄԼԸՔՍԹ

13-րդ դարի վերջին Մլըքսթը և իր ամուսինը՝ Ղազարի որդի Ալեքսը միաբանում են

¹⁷⁵ Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարյանց, Արցախ, Բաքու, 1895, էջ 171: «Բանասեր», 1901, էջ 142:

¹⁷⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 268:

¹⁷⁷ Բ. Ուրբաբյան, Գանձասար, էջ 88:

¹⁷⁸ Վ. Ղ. Ալիջան, Շիրակ, էջ 122:

Հռոմոսի վանքին և նվիրում են իրենց գրանած կողպակը (կրպակը), որ գտնվել է Անիում «ի Ծռապուկակին»¹⁷⁹

Մլըքսթի ամուսինը՝ Ալեքը, 13-րդ դարում հայ իրականության մեջ հանդես եկած առևտրա-վաճառական դասի ներկայացուցիչներից էր: Նա 1271 թվականին նվերներ է տվել նաև Բագնայրի վանքին: Եկեղեցու պատին փորագրված է. «Չի (1271): Ընտրիլի Աստուծոյ, ես՝ Ալեքս, վաճառական, որդի Ղազարայ միաբանեցայ սուրբ Աստուածածնին, ետու նուէր ի Բազըվիդոցին կողպակ մի»¹⁸⁰ Թեև արձանագրության մեջ չի հիշատակված Մլըքսթի անունը, բայց ամենայն հավանականությամբ նա ևս մասնակցել է Բագնայրի վանքին նվերներ տալուն:

ԱՐԵՎԻԿ

Այրել է 13-րդ դարի երկրորդ կեսում Նախիջևանի գավառի Նորս գյուղում:

1274 թվականին Արևիկը խաչքար է կանգնեցրել Խնկիկի հիշատակին: Խաչքարի վրա արձանագրված է. «Թվին ՉԻԳ (1274): Ես՝ Արևիկ, կանգնեցի պուրբ խաչս վասն հոգւոյ Խնկիկին»¹⁸¹

ՄԱՍՔԱՍ

1280 թվականին՝ Մասքասը՝ Ասղաին դուստրը, ծնողներից որպես օժիտ ստացած գյուղը նվիրել է Հռոմոսի վանքին:

Եկեղեցու որմին Մասքասի անունից փորագրված է. «ՉԻԹ (1280): Ես՝ Մասքաս, դուստր Ասղաին և թոռն Տիգրանայ, ետու պիմ հայրենի բաժինք գեղն պճոխքագով ի սուրբ Յովաննէս»¹⁸²

ՏԻԿԻՆ ԱՅՏԻԿԻՆ

1321 թվականին Արջուկի ամուսին Տիկնացուկինը 300 արծաթով այգի է գնել ու նվիրել Աշտարակի Մարինե եկեղեցուն:

Եկեղեցու պատին փորագրված է. «Ի թվին ՉԿ (1321): Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ, ես՝ Տիկնացուկին, ամուսին Արջուկին, միաբանեցաւ սուրբ Մարիանէիս և ետու պճարասանց այգոյն կէսն, ի ՅԳՃ (300) սպիտակի գնեցի և տվի»¹⁸³

¹⁷⁹ Վիմական տարեգիր, էջ 110:

¹⁸⁰ Կ. Վ. Բառնաշեան, Հայերեն արձանագրությունք Անլո, Բագնայրի և Մարմաշիմո, Պարիս, 1931, էջ 179:

¹⁸¹ Վ. Ղ. Ալիջան, Սիսական, էջ 485:

¹⁸² Ն. վարդ. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծն Հայաստանի, Վենետիկ, 1864, էջ 158:

¹⁸³ Վ. Ղ. Ալիջան, Այրարատ, էջ 186:

ԽԱԹՈՒՆ

Ապրել է Խիպանում: 1336 թվականին օգնել է Հովհաննես գրչին Մարկոս Հայրապետի համար Ավետարան ընդօրինակելու: Խաթունն է աշխատանքի ընթացքում կերակրել Հովհաննես գրչին և հորդորել ավարտելու սկսած ձեռագիրը: Իր հիշատակարանում գրչիչը Խաթունին սիրով անվանել է «պառա-իկ» և սերունդներից խնդրել հիշել «և պառա-իկն մեր վխաթուն, որ յոյժ աշխատեալ և մնուցեալ էր զմեզ և յորդորիչ է գրելս»:¹⁸⁴

ՓԱՇԱՅ

Ապրել է 15-րդ դարի կեսերին Վանում, ամուսինն է տանուտեր Ատումը:

1440-ական թվականներին Փաշայ տիկնոջ որդին՝ Ջանիբեկը, Խիպանում անօրենների ձեռքով սպանվել է: Հայրը շատ է փնտրել որդուն, բայց չի գտել ոչ կենդանի և ոչ մեռած ու «ի կսկծանաց որդւոյն իւրոյ խասարա-թամահ եղև»:

Վաղամեռիկ որդու և ամուսնու հիշատակը հավերժացնելու համար Փաշայ տիկինը գրիչ Կարապետ երեցին պատվիրում է Ավետարան ընդօրինակել: 1451 թվականին Կարապետ գրիչն ավարտում է Ավետարանի ընդօրինակությունը: Ավետարանը գրված է 266 մեծադիր թերթերի վրա (31×21 սմ) երկայուն բոլորգրով: Ձեռագիրը նկարազարդ է: Կարապետ գրիչը չորս ավետարանիչների նկարներից բացի Ավետարանի սկզբում պետեղել է տասը տերունական նկարներ և նույնքան կիսախորան: Ինքնատիպ ու հետաքրքրական են կիսախորաններն ու լուսանցազարդերը:

Ձեռագրի 265ա էջում Կարապետ երեցը դիմելով Ավետարանից օգտվողներին գրել է. «Աղաչեմք պամենեսեան, որք ընթեռնութ կամ ընդարինակեք զսուրբ Աւետարանս յիշեսիք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զստացող սուրբ Աւետարանիս զբարեպաշտ կինն զՓաշայն»:¹⁸⁵

Հիշատակարանից իմացվում է, որ Ավետարանի թուղթը բերել է Փաշայ տիկնոջ եղբայրը՝ խոջա Ֆառուխըն, գրելուն օգնել են Փաշայ տիկնոջ դուստրը՝ Շարա խաթունը, և փեսան՝ տանուտեր Կարապետը:

Կարապետ գրիչը սրտի ցավով է ընդօրինակել Ավետարանը: Նա լիովի հասկացել է Փաշայ տիկնոջ՝ երիտասարդ որդի կորցրած մոր ցավը, քանի որ ինքն էլ կորցրել էր երիտասարդ որդուն՝ Աբդլմսեխին, որի կինը՝ «զտառապեալ» Խապիպ խաթունն է Ավետարանի թուղթը կոկել:

Դարուկես անց՝ 17-րդ դարի սկզբներին, անօրենները գերի են տանում Փաշայ տիկնոջ Ավետարանը: 1606 թվականին ձեռագիրը անօրեններից ապատում-փրկագնում է ռես Թաբառըքը և Ավետարանի 14ա էջում իր անունից գրում է. «Ես՝ ըռես Թաբառըքս ապստեցի զսուրբ Աւետարանս ի ձեռաց անօրինաց՝ յիշատակ հոգոյ իմոյ և ծնողաց իմոց Աւետիսին, Գուլբահարին, Դարմանին, Գրիգորին, Ալանին, Պուտախին, Մելքսեթին, Մկրտչին և ամենայն ազգականաց նոցին»:¹⁸⁶ Գիտակցելով իր կատարածի արժեքը Թաբառըքը ավելացրել է. «Լաւ բան արար Թաբառիք, որ զանցաւորս ետուր և զանանցն անց ի Քրիստոսէ»:

Փաշայ տիկնոջ Ավետարանը ևս երկու դար շրջել է Հայաստան աշխարհը: 1915—1916 թվականներին Վասպուրական աշխարհի շուրջ 1500 ձեռագրերի հետ այն, վերջապես, փոխադրվել է Էջմիածին և մտել գրապահ Գալրիկ Ներսիսյանի կազմած «Գալրիկյան» ցուցակի մեջ: Այժմ Փաշայ տիկնոջ Ավետարանն առհավետ հանգրվանել է Երևանի Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում՝ 4893 թվահամարի տակ:

ՀԱՆՎԱՅ ԽԱԹՈՒՆ

Ապրել է 15-րդ դարի կեսերին Խլաթում, մայրն է Խաթուն Մելիքը, ամուսինը՝ տանուտեր Հովհաննեսը:

1443 թվականին Հավլայ Խաթունն ու Հովհաննեսը Խլաթի ԺԱ (11) խորանաց Սուրբ Գևորգ եկեղեցու քահանա, գրիչ և մանրանկարիչ Աստվածատուրին պատվիրում են իրենց և մերձավորների հիշատակին Ավետարան ընդօրինակել:

Աստվածատուրը կատարել է պատվերը: Ավետարանի համար օգտագործվել է 301 թղթե թերթ: Տեքստը գրված է երկայուն բոլորգրով: Ձեռագիրը մանրանկարված է: Աստվածատուրը նկարել է 14 տերունական նկար, 10 խորան, ինչպես նաև չորս ավետարանիչների նկարները և նույնքան կիսախորան: Ձեռագրի համար որպես պահպանակ օգտագործված են մագաղաթյա չորս թերթեր և մեկ թղթե թերթ, որոնք ավելի հին ձեռագրերի պատառիկներ են: Կազմի Ա փեղկին ամրացված են ականակոտ խաչեր:

Ավետարանի 18բ էջում Աստվածատուրը աշխարհիկ թեմայով ուշագրավ նկար է արել: Չախ կողմում, աթոռի վրա, նստած է քահանայի հագուստով մի մարդ, նրա աջ ձեռքում կա տախտակ, որի վրա գրված է. «Երանեալ է այր, որ ոչ գնա ի խորհուրդս ամբարըջ-

¹⁸⁴ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 290:

¹⁸⁵ ԺԵ դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 5—6:

¹⁸⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԵ դար, հ. Ա, էջ 204:

տաց», իսկ ձախ ձեռքում՝ հարվածելու պատրաստ ճիպոտ: Քահանայի դիմաց կանգնած է դաս պատասխանող աշակերտ՝ ձեռքերը խաչաձև ծալած կրծքին: Պատկերի աջ անկյունում ծալապատիկ նստած է մի այլ աշակերտ, որի ձախ ձեռքում նկարված է երեք թարմ ճիպոտ, որով ուսուցիչը «խելքի է բերել» աշակերտներին: Այս նկարն իր բոլոր մանրամասնություններով կրկնում է Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող Ցպնայի վանքում 1419 թվականին ընդօրինակված ձեռագրի 14-րդ էջի նկարը: Հավանաբար Աստվածատուրը ձեռքի տակ է ունեցել Ցպնայի ձեռագիրը կամ ծանոթ է եղել այդ պատկերին:

Ձեռագրի 298-րդ էջի իր հիշատակարանում Աստվածատուր գրիչը հայտնում է, որ Ավետարանի պատվիրատու Հալվայ խաթունը մահացել է և իր աչքով չի տեսել Ավետարանն ամբողջական վիճակում: Չնայած դրան ձեռագրի 199-րդ էջում ձեռագրի պատվիրատու ամուսինները՝ Հալվայ խաթունը և Հովհաննեսը, հիշված են միասին որպես ձեռագրի ստացողներ: Հավանաբար Հալվայ խաթունն այնքան շատ է ցանկացել տեսնել Ավետարանը, որ ամուսինը՝ Հովհաննեսը, մահացած կնոջ անունը նույնպես գրել է իր անվան հետ և երկուսի անունից Ավետարանը նվիրել խաթի ԺԱ (11) խորանի և Սուրբ Գևորգ եկեղեցուն: Ահա Հովհաննեսի հիշատակարանը. «Ես՝ Յոհաննես և Հալայ խաթուն տղիքս պտուրք Աետարանս խաթայ սուրբ եկեղեցեացն՝ ԺԱ (11) խորանին և սուրբ Գեորգ պարավարին, որ կենայ ի ձեռն Աստուածատուր քահանային և Յով[աննես] ին»:¹⁸⁷

Հալվայ խաթունի Ավետարանն այժմ գտնվում է Երևանի Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Խ Ա Թ Ո Ւ Ն Մ Ե Լ Ի Բ

Ապրել է 15-րդ դարի կեսերին, ամուսինն է՝ Ստեփանոսը:

Խաթունմելիքի և Ստեփանոսի որդին՝ Չաքարիան, ընտանեկան հարկի տակ լավ կրթություն է ստացել, սովորել է ժամանակի նշանավոր ուսումնական կենտրոններում և ավիրվել է հոգևոր ծառայության: Դարի կեսերին նա ընտրվել է Աղթամարի կաթողիկոս Չաքարիա Գ անունով:

1444 թվականին Չաքարիա Գ կաթողիկոսը մոր՝ Խաթունմելիքի հիշատակին Աղթամա-

րում գեղեցիկ, վարդաքանդակ խաչքար է կանգնեցրել:¹⁸⁸

Ս Ա Լ Չ Ո Ւ Կ Խ Ա Թ Ո Ւ Ն

1466 թվականին Սալչուկ խաթունը գրիչ Հերապետ քահանայից գնում է նրա ընդօրինակած Մաշտոցը:

Ձեռագրի հիշատակարանում Հերապետը գրել է. «Յիշեցեք զստացող գրոցս զբարեպաշտ և զերկիտյաժ կինն Սալչուկ խաթունն ի բարի արմատոյն շառաւել...»:

Գրիչը հայտնում է, որ Սալչուկ խաթունը ձեռագիրը ստացել է ի հիշատակ իր ծնողների, պապի, տատի, քրոջ, ամուսնու՝ Չանիբեկի, Վավակների՝ Գորգի, Մուսեհի, Շամշատի, Մկրտիչի, Բուսեհի, Նուբարի, Աղուի և իր արյունակից մերձավորների:

Գրիչը միաժամանակ նշում է. «Կրկին յիշեցեք ի Քրիստոս զՍալչուկ խաթունն, որ կանգնաւ եկեղեցոյ գլխոյն շինելոյ, ձԾ (150) թանկայ ոսթին ու քարին ետուր, ու նոր նորոգեցին»:¹⁸⁹ Ցավոք գրչի Հերապետը չի նշել գրչության վայրը և այն եկեղեցու անունը, որի նորոգման համար Սալչուկ խաթունը 150 թանկա է ընծայել:

Սալչուկ խաթունի Մաշտոցը 19-րդ դարի վերջին տեսել ու հիշատակարանն արտագրել է Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձոյանցը:

Ա Տ Ի Ս

Ապրել է 16-րդ դարի կեսերին ներկայիս Վարդենիսի շրջանի նախկին Ղամշլու գյուղում, ամուսինն է Ավաքը:

Ատիսը երեք տասնամյակ եղել է գյուղի առաջնորդը: Այդ է վկայում գյուղի գերեզմանատան կենտրոնում գտնվող մեծ, գեղաքանդակ խաչքարի արձանագրությունը. «Խաչս բարեխաւս Ատիսին, որ է մայր Մելքոնին եւ առաջնորդ գեղոյս»: Խաչքարի պատվանդանը մեծ է և երկու խաչքարի տեղ ունի, սակայն հարավայինը տեղում չէ: Ատիսի խաչքարի արձանագրությունն էլ ավարտված չէ և հավանաբար շարունակվել է կից խաչքարին:

Ատիսի խաչքարի դիմաց գտնվում է տափակ տապանաքարը, որի վրա երկու տողով փորագրված է. «Այս է հանգիստ Ատիսին, որ Լ (30) տարի առաջնորդ է կացեալ գեղոյս»:

Մոր տապանաքարին կից է նաև որդու՝

¹⁸⁸ Հ. Ն. Ալիևան, Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 86, 108:

¹⁸⁹ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Բ, էջ 254:

¹⁸⁷ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 555:

Մելքոնի տապանաքարը: Այն մեծ է, օրորոցաձև՝ ագուցված պատվանդասի մեջ: Տապանաքարի հյուսիսային կողմին հետաքրքիր տեսարան է քանդակված: Մի կողմում պատկերված է թամբած ձի, որի սանձից մի մարդ բռնել է: Նրանցից քիչ հեռու մի կին նստած վիճակում նվագում է երկարանի սալ: Մարդկանց առաջ դրված են կերակրի պնակ, գինու գավ և հաց: Տապանաքարի հարավային կողմին, խորանների մեջ, պատկերված են գե-

ղաքանդակ խաչեր: Արևմտյան ճակատներին փորագրված է. «ԹՎԻՆ ԶՂԹ (1550): Այս է հանգիստ Մելքոնին, որ է որդի Աաքին, որ տղայ հասակաւ փոխեցաւ ի Քրիստոս Էթող սուր մարն Ատիսին»:¹⁹⁰

Տապանագրում նշված թվականը թույլ է տալիս եկրակացնելու, որ Ատիսը ապրել և գործել է 16-րդ դարի առաջին կեսում:

¹⁹⁰ Դիվան հայ վիմագրության, հ. 4, էջ 372—373:

